

Egy felemás sikerű felzárkózási kísérlet – A bécsi Hofburg Lipót-szárnyának építéstörténete és szerepe az uralkodói reprezentációban

Megjelent: <https://ujkor.hu/content/becsi-hofburg-lipot-szarny-uralkodoi-reprezentacio>

A bécsi Hofburg Lipót-szárnya (németül: Leopoldinischer Trakt der Wiener Hofburg) vitathatatlanul a palotakomplexum legsokoldalúbb épületrészei közé tartozik. Több, mint 350 éves, egyedülállóan sokszínű és viszontagságoktól mentes múlttal büszkélkedhet. Hasonlóan a Hofburg egészéhez, kiépülése és külső-belső megjelenésének folyamatos transzformációja nemcsak az osztrák Habsburgok, hanem a kora-újkortól (német-) római császári rezidenciavárosként emlegetett Bécs 17-18. századi felemelkedését, növekvő politikai jelentőségét tükrözi.

A Lipót-szárny a Monarchia 1918-as összeomlásáig fényűzően kialakított belső tereivel számtalan udvari és állami ceremóniának adott otthont. Az épületet az udvari építészek a 18. század elejétől kezdődően előszeretettel titulálták „uralkodó-szárnynak”, elvégre I. József és utódai 1858-ig a Hofburg e traktusát használták hivatalos császári-királyi székhelyként. Ez az elnevezés azután vesztette értelmét, hogy Ferenc József alig tíz évvel trónra lépését követően hitvesével, Wittelsbach Erzsébettal a Hofburg más részein rendezkedett be. Ekkortól a Lipót-szárny is fokozatosan vesztett jelentőségéből, a későbbiekben – néhai funkciójához méltatlanul – a bécsi udvar vendégeinek előkelő szálláshelyeként szolgált.

Figyelemmel arra, hogy a Lipót-szárnyról a magyar történeti szakirodalomban pusztán elvértve találunk információkat, időszerűnek tűnik tenni e hiátus felszámolásáért. Négyrészes cikksorozatomban először áttekintem a traktus építéstörténetét a középkortól a 17. század végéig (I. rész). Ezt követően két cikk erejéig a Lipót-szárny mindenkori császári-királyi rezidenciává válásának folyamatát és építészettörténeti hátterét vizsgálom a 18. század folyamán, I. József és VI. Károly (II. rész), majd Mária Terézia uralkodása alatt (III. rész). Végül a palota főemeleti (dísz)teremsorát mutatom be részletesen, fókuszban annak reprezentatív szegmenseivel (IV. rész). A Lipót-szárny építés- és művészettörténeti elemzésének e szintézise reményeim szerint nem csupán a történettudomány, hanem azok hasznára is válik, akik e cikkek nyomán kedvet kapnak és október 26-án, Ausztria nemzeti ünnepén ellátogatnak a Lipót-szárnynak.

A bécsi Hofburg a Lipót-szárny kiépülése előtt

Előzetes ismeretek nélkül nem volna egyszerű megállapítani, hogy az óriási kiterjedésű Hofburg küllemüket tekintve egymáshoz többé-kevésbé hasonlító traktusai közül melyik mikor épült. Bár a palotakomplexum mára gyakorlatilag összeforrt a Habsburg-dinasztia nevével, annak „alapköveit” nem ők, hanem a Babenberg-házból származó osztrák hercegek rakták le a 13. században. A Hofburgról először egy 1279. február 15-én kelt oklevélben található említés, maga az épület – ekkoriban egy négyszögletes alapterületű várkastély formájában – azonban már 1250 körül elkészült. Ezt a szárnyat ma Svájci-traktusnak (Schweizertrakt) vagy a később emelt és emiatt sokáig Neue Burg („Új Burg”) néven emlegetett Amáliavárral szembeállítva Alte Burg-nak („Régi Burg”) nevezik, s az Innerer Burghof („belső Burg-udvar”, korábban Turnierplatz, azaz „[Lovagi-] Torna-tér”) felől közelíthető meg egy, a középkorinál szűkebb árok fölé magasodó hídon. A 16. század második feléig ez az egy épület alkotta a császári-királyi rezidenciát, amelyet a dinasztia tagjai I. Ferdinánd trónra lépésétől a 19. század közepéig használtak.

A későbbi Lipót-szárny helyén ebben az időszakban a császárvárost körülölelő bástya- és védműrendszer részét képező fal húzódott a Hofburg és az egykori Cillei-udvarház között, amelynek a tetején egy folyosót alakítottak ki annak érdekében, hogy a két traktus kényelmesen átjárható legyen. A Lipót-szárny közvetlen elődje egy I. Ferdinánd utasítására 1560-64 között emelt épület, az ún. Gyermek-szárny (Ferdinandischer Kindertrakt) volt, amely nevét az építtetés okából nyerte – az időközben reneszánsz stílusban átalakított Svájci-traktusban nem állt rendelkezésre elegendő hely az uralkodói család, valamint udvartartásuk számára, ezért szükség volt egy teljesen új épületre. A Gyermek-szárny adott otthont I. Ferdinánd gyermekei egy részének. Terveit Pietro Ferrabosco és Francesco de Pozzo udvari építészek készítették, akik korábban a bécsi udvar megbízásából hadmérnökként részt vettek a Magyar Királyság több végvárának megerősítésében. A tervezésbe bevonták továbbá Jacopo Strada építész-festőművészt is, aki tanácsadóként már segítette Ferrabosco munkáját innsbrucki építkezések alkalmával. A Gyermek-szárny építészeti jellemzőit tekintve egy reneszánsz stílusú, háromszintes, hat ablaktengelyes, keskeny épület volt.

A következő évtizedek a Hofburg építéstörténetében nem hoztak lényeges változásokat. Ennek okait többek között II. Rudolf országlásában kereshetjük, aki udvarát elődeivel ellentétben nem Bécsben, hanem Prágában rendeztette be, emiatt a Hofburg, bár továbbra is uralkodói (főhercegi) székhelyként funkcionált, veszített jelentőségéből. Egyedül az Amáliavárat (Amalienburg) építették át újfent Ferrabosco tervei alapján, reprezentatív szempontok szerint, ahová Habsburg Ernő osztrák főherceg (1576 óta a császár-király megbízásából Alsó- és Felső-Ausztria helytartója) költözött be 1582-ben. Megjegyzendő, hogy az Amáliavárat a földszinten, az első és második emeleten árkádsorral dekorálták, amelyet bár a 17-18. században befalaztak, boltíveit a földszinten napjainkig felfedezhetjük.

A 17. század első felének változékony bel- és külpolitikai viszonyai miatt a Hofburg kibővítése, renoválása nem volt napirenden, amelyet az 1618-tól kibontakozó harmincéves háború okozta pénzszüke eleve nem is igazán tett volna lehetővé. Az egyetlen érdemi változás az Amáliavár és a Svájci-traktus között, az Innerer Burghof északi oldalán álló épületsort érintette, amelyet a bécsi udvar a 16. század második felétől szisztematikusan felvásárolt. Az itt található ingatlanokat, amelyek eredetileg több különböző nemesi család tulajdonában álltak, egyetlen épületté építették át, homlokzatát egységesítették és a Szent Római Birodalom Udvari Kancelláriájának (Reichshofkanzlei) rendelkezésére bocsátották, így innentől fogva hivatalok működtek benne.

A traktus mai elnevezése erre vezethető vissza: a 17. századtól Kancellária-szárnynak (Kanzleitrakt), majd a 18. századtól Birodalmi Kancellária-szárnynak (Reichskanzleitrakt) nevezték, utóbbi napjainkig bevett maradt. Megjegyzendő, hogy Salomon Kleiner 1725-ben készített metszetének tanúsága szerint – amely az Innerer Burghof-ot ábrázolja, a 18. század első harmadában – már az Udvari Kamara is itt székelt. Az, hogy a Habsburgok önálló épületet adtak a Birodalmi Kancelláriának a 17. század első harmadában, figyelemre méltó lépésnek tekinthető, hiszen egészen a 18. századig sem a Magyar, sem a Cseh Udvari Kancelláriának nem volt saját épületben működő hivatalos rezidenciája. A cseh kormánysház palotája csupán 1710-1714 között épült ki a Wipplingerstraße-n Johann Bernhard Fischer von Erlach udvari építész tervei alapján, a magyar díkasztrium számára pedig 1747-ben kezdeményezte Nádasdy Lipót magyar udvari kancellár a Strattman-Windischgrätz palota megvásárlását a Bankgassen, amelyet 1766-1767 között renováltak és alakítottak át Nikolaus Pacassi udvari építész elképzelései szerint.

Az építészet átlénygülése a barokk korban

Visszatérve a Hofburg építéstörténetéhez, I. Lipót trónra lépése idején, az 1660-as évekhez közeledve a palota egyre kevésbé felelt meg a korszakban kibontakozó, fényűző barokk uralkodói életfilozófia, továbbá a sokoldalú hatalmi reprezentáció igényeinek. A „teátrális állam”, a belföldi és külhoni nemességet, a diplomatakat, továbbá az európai uralkodókat lenyűgözni képes udvartartás kiépítésére a Hofburg addigi konstrukciója – különösen a falak vastagsága, az alacsony belmagasság és a helyiségek szűkösége miatt – egyszerűen alkalmatlan volt. A 17. század utolsó harmadától kezdődően találunk egyre több olyan leírást, utazói beszámolót, amelyek rendre elmarasztalták a császári-királyi rezidenciát annak elmaradottsága, öregsége, kényelmetlensége miatt. Legtöbbször kolostorhoz, kaszárnához, erődítményhez hasonlították, amely külső-belső építészeti jegyei, messzemenő puritánsága tükrében egyáltalán nem volt túlzó.

Ezzel bizonyosan tisztában voltak a bécsi udvarban, ám a Lipót-szárny felépítése megítélésem szerint végső soron nem ezekre a körülményekre, hanem az európai nagyhatalmi politikában zajló eseményekre vezethető vissza, mindenekelőtt az ambíciózus XIV. Lajos trónra lépésére, akit I. Lipót és tanácsadói minden szempontból elsődleges ellenfelüknek tekintettek. A 17. század második felének történeti folyamatait Európában e két uralkodó, valamint a körjük szerveződő szövetségi rendszerek konstans vetélkedése alapjaiban meghatározta. Ekkortól az ellenfelek már nem csupán a harcmezőn, katonai erővel igyekeztek legyőzni egymást, hanem rendkívül komoly erőfeszítéseket tettek azért, hogy a kultúra számos térszámán felülkerekedjenek egymáson, így az építészetet, a festészetet, a szobrászatot, a ceremóniákat stb., vagyis a szimbolikus kommunikáció teljes eszköztárát éppúgy „hadrendbe” állították hatalmi törekvéseik megvalósítására, mint a katonákat.

Az uralkodók tekintélyének egyre elválaszthatatlanabb részét képezte a reprezentáció, vagyis az, hogy milyen képet kívántak megjeleníteni magukról, udvartartásukról, államukról az európai hatalmi térben. A 17-18. század legcsodálatosabb fejedelmei már nem feltétlenül voltak diadalmas hadurak, hiszen tiszteletet nem vagy nem elsősorban a nyers, fegyverekben megtestesülő erő, hanem a kultúra iránti elköteleződésük, mecénási tevékenységük, valamint kifinomultságuk, erényeik, összefoglalóan személyiségük kölcsönzött számukra. Az mindig az egyén ezzel összefüggő tehetségétől – és értelemszerűen vagyoni lehetőségeitől – függött, hogy mennyire tudta lenyűgözni ellenfeleit, illetve kivívni nagyrabecsülésüket. Szemben XIV. Lajossal, aki vitathatatlanul a barokk uralkodói reprezentáció egyik legkiválóbb mesterének és – megítélésem szerint – tulajdonképpen atyjának tekinthető, erősen vitatható, hogy I. Lipót mennyire tudta kihasználni a reprezentáció által nyújtott lehetőségeket. Kétségtelenül ért el eredményeket, elegendő az Innerer Burgplatzon, 1667-ben I. Lipót és Margit Terézia spanyol infánsnő menyegzője alkalmából rendezett, páratlanul fényűző lovasbalettre vagy az országlása idején felvirágzó emlékéremverésre gondolni.

Ugyanakkor ha I. Lipót uralkodásának egészét, s jelen cikk miatt szűkebben magát a Lipót-szárnyat, annak kialakítását, térhasználatát, berendezését és díszítését tekintjük, más európai fejedelmekkel és rezidenciáikkal összehasonlításban mégis úgy tűnik, hogy Lipót nem aknáztta ki kellően a reprezentáció nyújtotta lehetőségeket. A szakirodalom azonban e tekintetben megosztott, találunk a fentiekkel ellentétes véleményeket is. Vannak, akik úgy vélik, hogy „I. Lipót [...] egész életében konzervatív és visszafogott szemléletet képviselt és igyekezett szigorúan elhatárolódni főellenségétől, Franciaországtól.” (Leggatt-Hofer – Sahl, 2018, 148.)

Másfelől viszont a reprezentáció terepén nyújtott – csekély – aktivitás háttérében hangsúlyos tényezőként jelentkezett a bécsi udvar korlátozott anyagi mozgástere is, így a katonai és kulturális „hadviselés” I. Lipót uralkodása alatt a Habsburgok számára pénzszüke miatt inkább diszjunktív viszonyban állt egymással a hadügyek javára, ellentétben XIV. Lajossal, aki mindkét téren jelentős sikereket könyvelhetett el magának.

Miért volt szükséges a fentieket rögzíteni? Azért, mert a 17. század második felétől a barokk kibontakozása folytán az építészet szerepe és elvei az előző évszázadokhoz képest nagymértékben átlényegültek. A barokk világi építészetben egy uralkodói rezidencia, mint komplex (össz-)művészeti alkotás ugyanis nem egyszerűen épület, amely szállást nyújt lakóinak, hanem a reprezentáció színpada, az építetű dícsőítésére, magasztalására rendelt környezet, erényeinek, tetteinek, rangjának és gazdagságának, egyszóval mindannak kifejezőeszköze, amely őt a társadalom tagjai közül kiemeli, megkülönbözteti. Emiatt az építéstörténet vizsgálódási körét is érdemes tágítani, s azt az építési folyamat egymást követő fázisainak, stációinak vázolása helyett tágabb és többféle kontextusban elvezetni.

A barokk palota, amely kétszer támadt fel hamvaiból

A Hofburg számos átépítéséhez hasonlóan a Lipót-szárny gondolata is alapvetően a helyhiányban, illetve az uralkodói pár számára rendelt, reprezentatív lakrész kialakítása iránti igényben gyökerezett, ám közrehatott benne a császárváros védműveinek átalakítása is. Az 1620-as években ugyanis a Hofburg mellett, az árokban egy új bástyát emeltek, így a palota délnyugati részén, a Neue és az Alte Burg között álló, hozzávetőlegesen száz méter hosszú, vastag fal védműként szükségtelenné – azaz lebonthatóvá – vált. I. Lipót 1660-ban döntött egy új traktus felépítéséről a fal helyén. Az épület terveit Filiberto Luchese császári építész készítette, a belső terek megálmodásával és kivitelezésével Domenico és Carlo Martino Carolne olasz építőmestereket bízták meg. Az építkezésnél, amely nagyjából 7 évet vett igénybe, Luchese igyekezett takarékos lenni, amely többek között abban nyilvánult meg, hogy az I. Ferdinánd által emeltetett Gyermek-szárnyat nem bonttatta le, hanem integrálta az új szárnyba.

Még nem fejezték be a Lipót-szárny munkálatait, amikor 1667. január 24-én megrendezték az említett lovasbalettet az Innerer Burghof-on a frissen egybekelt I. Lipót és Margit Terézia tiszteletére. Az eseményt több metszet is megőrkőítette, amelyeken a Lipót-szárny eredeti formájában látható. Az új rezidenciát azonban nem sokáig használhatta a dinasztia, mivel 1668 februárjában tűz ütött ki benne. A kibontakozó tűzvész az épületet gyakorlatilag teljesen felemésztette. Az udvartartásnak – többek között Gonzaga Eleonóra Magdaléna császárnénak, III. Ferdinánd özvegyének – menekülésszerűen kellett elhagynia a Hofburgot. Különös módon a tűzvészt a császárváros zsidóellenes csoportjai, köztük a császárné arra használták fel, hogy meggyőzzék a császárt a zsidók száműzéséről. E törekvésük sikerrel járt, s végül a bécsi zsidókat vádolták meg a Hofburg felgyújtásával, így I. Lipót döntése alapján valamennyi zsidónak el kellett hagynia Bécsét és Alsó-Ausztriát.

A rezidencia újjáépítése még 1668-ban megkezdődött, amelyet hosszabb-rövidebb fázisokra osztva 1680 körül fejeztek be, jőllehet már az 1670-es évek elején alkalmassá vált arra, hogy otthont adjon a császári-királyi család tagjainak. A renoválás során az épületet vertikálisan és horizontálisan is kibővítették: ráépítettek egy negyedik emeletet (ahol az udvarhölgyeket szállásolták el), továbbá északnyugati irányban kiszélesítették néhány ablaktengellyel, így sikerült építészetiileg egymáshoz kapcsolni az Amáliavárat, a Lipót-szárnyat és a Svájci-traktust. A Lipót-szárny északi, belső udvarra néző homlokzata ekkor nyerte ma is látható,

huszonkilenc ablaktengelyt számláló kiterjedését, illetve puritán megjelenését. A helyreállítás terveit már nem Filiberto Luchese készítette, mivel ő időközben elhunyt, hanem egykori asszisztense, Giovanni Pietro Tencalla.

A dinasztia újjáépített formában sem élvezhette sokáig a rezidenciát. 1683-ban az oszmán hadsereg Kara Musztafa pasa vezetésével a keresztény Európa kapujának számító Bécs ellen vonult, amelyet a Fényes Porta (a szultáni udvar) régóta szeretett volna már elfoglalni. A várost 1529-ben I. Szulejmán szultán már ostrom alá vette, az egyre zordabbá váló őszi időjárás azonban visszavonulásra kényszerítette őt. Több, mint százötven év múltán – XIV. Lajos követének hathatós ösztönzésére – látta IV. Mehmed szultán elérkezettnek az időt egy újabb, a császárváros bevételét célzó hadjárat megindítására. Az uralkodó és családja július elején menekültek el Bécsből Passauba. Az ostrom során az oszmán hadsereg délnyugati irányból igyekezett betörni a városba. Támadásaik a Löbl- és a Burg-bástya közötti védműveket célozták. Az ostrom során a Löbl-bástya gyakorlatilag teljesen megsemmisült.

Tekintettel arra, hogy a Lipót-szárny közvetlenül az ostrommal érintett városfal mellett és a Burg-bástya mögött helyezkedett el, a török tüzérség lövedékei komoly károkat okoztak a palotában. A károsodás mértékét szemlélteti egy anekdota, amely szerint a Bécs felszabadításával járó kahlenbergi csata után hazatérő I. Lipót könnyek között tört ki a romokban heverő Hofburg láttán. Tény, hogy a rezidencia ostrom utáni állapota lehetetlenné tette a császári-királyi család visszaköltözését, így az éveket igénylő – rövid időn belül második – renováció befejezéséig Linzben kellett maradniuk.

A Lipót-szárny helye a Hofburg traktusai közötti hierarchiában a 17. század végén

Bár a Hofburg materiális értelemben egyetlen palotakomplexumot képez, ceremoniális szempontból a barokk időszakában határozottan teátrális jelleget öltő, a szimbolikus gesztusokra épülő spanyol etikett az egyes traktusok, sőt az egyes emeletek és még az azonos emeleten elhelyezkedő helyiségek között is szigorú hierarchiát teremtett. Különös módon I. Lipót élete végéig nem találta a barokk uralkodói reprezentáció igényeinek a Hofburg épületei közül leginkább megfelelő Lipót-szárny helyét e struktúrában. Bár az új épületet eredetileg azzal a szándékkal emelték, hogy abban alakítsák ki az uralkodó és hitvese új, reprezentatív lakosztályát, Lipót erre végül nem szánta rá magát és élete végéig a Svájci-traktus főemeletének dél-, illetve északnyugati fekvésű teremsorában rezideált. Megjegyzendő, hogy ezt egyesek a Lipót-szárny szerencsétlen sorsára vezetik vissza, amely bizalmatlanná tette a császárt az új traktus iránt.

A Lipót-szárny névadója uralkodása alatt többnyire átmeneti szálláshelyként szolgált a dinasztia tagjai és rokonai számára. Megítélésem szerint ez a tehetetlenség, egy új rezidencia kialakítása és használata iránti érdektelenség szintén arra utal, hogy I. Lipót nem használta ki megfelelően a reprezentáció nyújtotta lehetőségeket hatalmi törekvései érvényesítésére. Ellentétben kortársaival, különösen ellenfelével, XIV. Lajossal, aki időt, pénzt, energiát és humán erőforrást nem spórolva a 17. század végére befejezte a gazdagságát és sokoldalú hatalmát megtestesítő, személyét dicsőítő, monumentális és egész Európában csodált versailles-i kastélyt.

A Lipót-szárny később mégis a Hofburg egyik legnagyobb jelentőségű épületrészeként vált. Az új szárny rangelsőségeinek kialakulásához vezető folyamat gyökerei 1690-ig vezethetők vissza, amikor I. Lipót idősebb fia, az azévkben római királlyá koronázott – és 1687-től már magyar

királyi címet is viselő – József főherceg az épület második emeletén, majd Vilma Amália Braunschweig-lüneburgi hercegnővel kötött házasságát követően, 1699-ben a főemeleten rendezkedett be. A József beköltözésével összefüggő építészeti és ceremoniális változások azonban már a következő cikk tárgyát képezik.

Konklúziók, avagy miért tekinthető felemás sikernek a Lipót-szárny korai építéstörténete?

A Lipót-szárny felépítése, majd kétszeres újjáépítésének folyamata vitathatatlanul korszakhatárnak tekinthető a bécsi udvar reprezentációs politikájában, illetve a bécsi Hofburg építéstörténetében. Egyfelől előfutárát képezi a nagy volumenű, 18. századi udvari építkezéseknek, amelyek nyomán a belvárosi rezidencia méreteit és pompáját tekintve az európai nagyhatalmi politika egyik legmeghatározóbb dinasztiájának méltó székhelyévé vált. Másfelől – a későbbi évtizedek történeti tapasztalataival egybevetve – nyomokban ugyan, de felfedezhető a reprezentatív, a barokk kor fényűző uralkodói udvartartása igényének megfelelő rezidencia kialakítása iránti törekvés, különösen és mindenekelőtt a belső terek vonatkozásában, amelyről azonban tematikai okokból nem ebben, hanem a palota főemeleti dísztermeit vizsgáló harmadik cikkben fog részletesen szó esni.

Ugyanakkor megítélésem szerint a Lipót-szárny csupán előfutára és nem első állomása a barokk kiteljesedésének a bécsi udvarban. Sokkal inkább értékelhető útkeresésként a változó európai trendek közepette, mint kiforrott építészeti koncepcióként. Felemás sikerként tekinthetünk rá, hiszen építtetője képtelen volt kihasználni az épületben rejlő potenciált. Bár Herbert Karner osztrák művészettörténész tudatos stratégiát feltételez a Lipót-szárny építészeti jellemvonásainak ambivalenciája – a puritán külső és elegáns, „identitásteremtő” belső együttese – mögött, I. Lipót uralkodása egészének a reprezentáció terepén elért eredményeit tekintve ez a kijelentés kétségbe vonható. Úgy vélem, a Lipót-szárny névadója bizonytalanságának, szerénységének, introvertált és alázatos lelkületének, közvetetten annak megtestesülése, hogy Lipótot gyermekként nem uralkodónak, hanem papnak szánták. Nem véletlenül keltette már a kortársakban azt a benyomást az épület, „mintha szerzeteseknek építették volna.” (Herre, 2001, 14.) A Hofburg barokk metamorfózisához Lipótnál határozottabb, ambiciózusabb uralkodókra és egy új évszázadra volt szükség.

Molnár Dániel

Felhasznált szakirodalom:

Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Felix Czeike: *Historisches Lexikon Wien in 6 Bänden*. Kremayr & Scheriau, Wien, 1992-1997.

[Fazekas István](#): *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527-1690 között*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021.

Hilde Haider-Pregler: *Das Rossballet im Inneren Burghof zu Wien (Jänner 1667). Maske und Kothurn*, 1969/4. 291–324.

Brigitte Hamann (szerk.): *Habsburg lexikon*. Új Génius Kiadó, Budapest, 1990.

Franz Herre: *Mária Terézia*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.

Herbert Karner (Hg.): *Die Wiener Hofburg 1521-1705. Baugeschichte, Funktion und Etablierung als Kaiserresidenz*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2014.

Herbert Karner – Richard Kurdiovsky – Anna Mader-Kratky – Anna Stuhlpfarrer: *Die Österreichische Präsidentschaftskanzlei in der Wiener Hofburg*. Brandstätter Verlag, Wien, 2022.

Kovács Zsolt: *XIV. Lajos és I. Lipót hatalmi versengése a Theatrum Europaeum tükrében. Udvari reprezentáció, diplomácia, háborúk*. L'Harmattan, Budapest, 2021.

Kökényesi Zsolt: *A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711-1765)*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021.

Renate Leggatt-Hofer – Reinhold Sahl (Hg.): *Die Wiener Hofburg – Sechs Jahrhunderte Machtzentrum in Europa*. Brandstätter Verlag, Wien, 2018.

Molnár Dániel: [Fegyvertár, „Asszonyvár” és trónörökösi rezidencia – Adalékok a bécsi Hofburg Amáliavarának közép- és kora-újkori történetéhez](#). In: *Újkor.hu*, 2024. 05. 13. (letöltve: 2024. 08. 09.)

Dr. Bárány Albert: *A bécsi udvar a XVII. század végén*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Kiadása, Budapest, 1912.

Jean-Marie Pérouse de Montclos: *Versailles*. Abbeville Press, New York – London, 1991.

Brigitte Rametsteiner: *Tanzende Rosse. Barocke Rossballette als Repräsentationsinstrument des höfischen Absolutismus*. Universität Wien, 2009.

Barbara Stollberg-Rilinger: *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit*. Verlag C.H.Beck, München, 2017.